

Bölgesel Gelişmede Ulus-Devletin Rolü: 1999–2009 Yılları Arası Kamu Yatırımları Üzerinden Bir Değerlendirme

The Role of the Nation-State in Regional Development: An Evaluation Through Public Investments Between Years 1999-2009

Tolga LEVENT,¹ Yasemin SARIKAYA LEVENT¹

Son 40 yıl, toplumsal hayatın tüm alanında önemli değişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yeni bağlam, bölgesel ölçekte eşitsizlik sorunlarını yeniden üretmekte ve bu sorunların çözümünü giderek zorlaştırmaktadır. Ulus-devletin bu sorunların çözümüne ve yarattıkları olumsuz durumları gidermeye yönelik en temel aracı, kamu yatırımları ve bu yatırımları sektörel ve mekansal olarak nasıl dağıttığıdır. Bu dağılımların incelenmesi, kamu yatırımlarının bölgesel eşitsizliği gidermenin aracı olarak mı, yoksa bir bölgeyi geliştirmek amacıyla mı kullanıldığı sorusunu yanıtlamak için de ipuçları sağlayabilmektedir. Bu çalışma, 1999-2009 yılları arasında Türkiye’de kamu yatırımlarının sektörel ve mekansal dağılımlarındaki değişmeyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu değişimin ortaya konulması, ulus-devletin bölgesel gelişmeye ilişkin tercihlerini daha doğru olarak anlamaya olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede, ulus-devletin değişen rolüne ilişkin arka planı tanımlayan yeni ekonomik bağlamın ele alındığı birinci bölümden sonra, ikinci bölümde, ulus-devletin ve bölgenin değişen anlamları kuramsal düzlemde tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde bu mekansal yeniden yapılanmanın Türkiye’deki pratik yansımaları ele alınmaktadır. Bu bölümde, kentler küreselleşme ile kurdukları ilişkiler üzerinden farklı kategorilere ayrılmakta ve bu kategorilerin kamu yatırımlarından hangi bileşim ve oranlarda pay talep ettikleri varsayımsal olarak ortaya koyulmaktadır. Çalışmanın görgül çözümleri içeren dördüncü bölümünde, 1999-2009 yılları arasında kamu yatırımlarının sektörel ve mekansal dağılımları ve bu dağılımlardaki temel örüntüler detaylı bir biçimde ortaya koyulmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise, kamu yatırımlarına ilişkin sektörel dağılım örüntülerinin kalkınma planlarında ortaya konulan bölgesel gelişme temel stratejileri ile, mekansal örüntülerin ise varsayımsal dağılım beklentileri ile uyumu tartışılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Bölgesel gelişme; ulus-devlet.

¹Mersin Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Mersin

In the last 40 years, there have been significant changes in production systems and accumulation regimes in response to neoliberal policies. This economic context has weakened the nation-state while increasing the importance of the regions. The basic aim of regional planning has also changed from reducing regional disparities to supporting already developed regions to prevent their collapse. However, the problems that stem from regional disparities are reproduced in different ways. The basic tool of the nation-state in eliminating the negative consequences of these issues is public investment and the way in which it is distributed sectorally and spatially. In order to understand the preferences of the nation-state in regional development, this study aims to examine changes in the sectoral and spatial distribution of public investment in Turkey between 1999 and 2009. The first section of the study discusses the economic background, the second part turns to the changing role and meaning of the nation-state and the regions. Thirdly, the consequences of this restructuring processes in Turkey, where Turkish cities are evaluated according to the presumptive qualitative and quantitative distributions of public investment, is examined. The empirical part of the study explores the sectoral and spatial distribution of public investment between 1999 and 2009, and identifies basic patterns within these distributions. The compatibility of sectoral distribution with regional development strategies in development plans and the compatibility of spatial distribution with presumptive distributions are discussed in the conclusion of the study.

Key words: Regional development; nation-state.

¹Department Urban and Regional Planning, Mersin University, Faculty of Architecture, Mersin, Turkey

MEGARON 2010;5(3):103-115

Başvuru tarihi: 10 Mart 2010 (Article arrival date: March 10, 2010) - Kabul tarihi: 25 Kasım 2010 (Accepted for publication: November 25, 2010)

İletişim (Correspondence): Dr. Tolga LEVENT. e-posta (e-mail): tolgalevent@mersin.edu.tr, yaseminlevent@mersin.edu.tr

© 2010 Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi - © 2010 Yıldız Technical University, Faculty of Architecture

Yeni Ekonomik Bağlam: Ulus-Devletin Değişen Rolüne İlişkin Yeni Arka Plan

Son 40 yıl, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanlarda hızlı dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönüşümlere bağlı olarak ekonomik yapılarda ortaya çıkan yeni nitelikler, güçlü politik organizasyonlar olan ulus-devletlerin ekonomik anlamda zayıflama eğilimine girmesine yol açmış, politik alanda kontrol ve siyasal temsil mekanizmalarının parçalanmaya başlamasına ve temsili demokrasinin sorgulanmasına neden olmuştur. Ekonomik ve politik alandaki bu değişimlere bağlı olarak, sosyal ve kültürel alanda sosyal homojenleşme küresel bir proje olarak sunulmaya başlarken, yerel ölçekte de heterojenleşme ve kutuplaşma artmaya başlamıştır (Castells, 1997, Tickell ve Peck, 1992; Habermas, 2002). Bu değişim ve dönüşümler, her ne kadar birbiri ile ilişkili ve iç içe geçmiş olsalar da, temel olarak, geçen yüzyıla damgasını vurmuş olan fordist üretim biçimlerinin çözülmesi ve postfordist üretim sistemlerine geçiş ile küreselleşmenin tüm ekonomik yapıları etkisi altına almaya başlaması ile ortaya çıkmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sanayileşmiş ülkelerde başlayan ekonomik yeniden yapılanmanın temel kaynağı olan fordist üretim biçimi (Boyer, 1996), sanayi üretiminin çoğunluğunun üretim bandı üzerinden kitlesel üretim olarak gerçekleştirildiği, idari ve kol kuvvetine dayalı işlerin Taylorist bir ayırımla belirlendiği, işbölümünün ve tanımlarının katı bir şekilde yapıldığı, ürün standartlaşmasının verimlilik artışları getirdiği ve artan talebin bu standartlaşmayı hızlandırdığı bir üretim biçimi olarak tanımlanmaktadır (Schoenberger, 1988). Bir başka deyişle, fordizm, esnek olmayan ve yoğun üretim-tüketim anlayışına dayalı bir model sunan üretim biçimidir. İkinci Dünya Savaşından 1973 yılındaki Petrol Krizine kadar geçen süre, fordizmin egemen bir üretim biçimi olduğu dönem olarak tanımlanmaktadır (Tickell ve Peck, 1992).

Bu dönem içerisinde, tüm dünyada refahın arttığı bir büyüme süreci izlenmiş olsa da (Eraydın, 1997), 1960'ların ikinci yarısından itibaren, öncelikle gelişmiş ülkelerde olmak üzere, fordist üretim biçimi kan kaybetmeye başlamıştır. Bu güç kaybının temel nedeni, durağan koşullarda bu üretim biçiminin gelişmesini sağlayan tüketicinin nitelikleri-taleplerinin değişmezliği (talebin belirlenebilir olması) ve işgücü piyasasının nitelikleri-ilişkilerinin değişmezliği (arzın belirlenebilir olması) yapısal niteliklerinin zorlanmaya başlamasıdır. Bu niteliklerin ortaya çıkardığı esnek olmama-katı olma hali, fordist üretim biçiminin, bu dönem ile birlikte hızla değişmeye başlayan dışsal koşullara uyum sağlama-

sını zorlaştırmıştır (Eraydın, 1992; Eraydın, 1997).

Bu dönemde, özellikle batılı kapitalist ülkelerde iç pazarın doygunluğa ulaşması ve pazarın genişletilememesi, ürünlere olan talebi azaltmış ve kapasite fazlası oluşturmuştur. Bu durum, üretimdeki verimliliğin azalmasına ve kar oranlarında düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Üretime ilişkin bu olumsuzlukları gidermek için toplam tüketim seviyesini korumayı amaçlayan ulus-devletler, sosyal programlar aracılığıyla piyasalara müdahale etmeye çalışmışlardır. Ancak bu durum, refah devleti üzerine düşen yükü daha da arttırmış ve üretim için gereken finansmanın bulunmasını zorlaştırarak, üretimin uluslararasılaşması sürecini teklemiştir (Tickell ve Peck, 1992; Eraydın, 1992; Eraydın, 1997).

Kapitalizmin 1970'lerin ikinci yarısından itibaren yaşadığı bu bunalım, neoliberal politikalar ile şekillenen bir yeniden yapılanma sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte üretim biçimlerinde, üretim ilişkilerinde ve devletin ekonomiye müdahale biçimlerinde köklü değişiklikler olmuş, küreselleşme ve yerelleşme kavramları yeniden yapılanma sürecinin ana eksenini oluşturmuştur. Küreselleşme bağlamında, bir yandan teknolojik gelişmeler ve yeni üretim biçimlerinin ortaya çıkmasıyla, ticaret ve sermaye akışları ulus-devlet sınırlarını aşacak şekilde hızlanmış; diğer yandan, üretimde esneklik ve işbölümü yerelliği ön plana çıkararak belli bölgelerde yerel özellikleri ve yerel üretimi desteklemiş, bu bölgeler ise dünya sistemi içerisinde kendilerine yer edinebilmişlerdir (Eraydın, 1997). Yeniden yapılanma sürecinde, uluslararası sermayenin küreselleşmesi nedeniyle, devletin özellikle ekonomik alandaki rolü azalmış, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları devletten boşalan yeri doldurmaya başlamıştır (Tekeli, 1997; Ediz Şahin, 1998; Göktürk, 2001).

Böyle bir bağlam içerisinde ortaya çıkan postfordizm, temel olarak üretim süreçlerinde, işgücünün üretime katılımında, işgücü pazarında ve üretimin pazarlanmasında gözlemlenen bir esneklikle eşleşmektedir. Ayrıca, ürün çeşitlenmesi ve üretim sürecinin dikey ayrımlaşması postfordist üretim sisteminin diğer yapısal niteliklerini oluşturmaktadır. Bu çerçevede, postfordizm, değişken ve parçalanmış talebin belirleyici olduğu, stoklama olmadan küçük miktarlarda ve uygun zamanda üretimin yapıldığı, işgücünün yatay örgütlendiği bir üretim biçimi olarak tanımlanabilmektedir (Eraydın, 1992; Tickell ve Peck, 1992).

Postfordist üretim biçiminin iki temel mekansal yansımaları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi farklı yerel-liklerde gelişen yeni sanayi mekanlarının doğuşu, ikinci-

si ise küresel ölçekte emeğin mekansal dağılımının derinleşmesidir (Tickell ve Peck, 1992). Bu mekansal yeniden yapılanma, ulusal sınırlar içerisinde işleyen ekonomilerin doğrudan küresel pazarlar ile ilişkilenebilmesi nedeniyle olmuş, ulus-devletler de bu mekansal değişimi yönlendirme, yönetme ve kontrol etme konularında yetersiz kalmışlardır (Özelçi, 2002). Ulus-devletlerin gücünü yitirmesinin arka planını oluşturan bu durum, ulus-devletin içsel niteliklerinin sorgulandığı küreselleşme olgusunun giderek artan bir biçimde gündeme gelmesine neden olmuştur (Habermas, 2002).

Mekansal Yeniden Yapılanma: Ulus-Devletin ve Bölgenin Yeni Anlamları

Küreselleşme, ulaşım, iletişim ve mübadele ilişkilerinin ulusal sınırlardan taşacak şekilde yoğunlaşması ve çapının büyümesi anlamına gelmektedir (Şengül, 1998; Habermas, 2002). Küreselleşme olgusunun politik, sosyal ve kültürel boyutları olsa da, en önemli boyut ekonomi boyutudur. Bazı araştırmacılar tarafından (Bartoli, 2000) kapsamı daraltılarak finansal küreselleşme olarak da adlandırılan ekonomik küreselleşme, akışkan, sürekli genişleyen, sınırları aşan ve emsalsiz şekilde hızlanan sermaye hareketlerinin ortaya çıkması, yurtdışında yapılan direkt yatırımların çoğalması, uluslararası şirketlerin sayısının ve tesir gücünün artması, uluslararası rekabetin şiddetlenmesi ve tüm bu süreçlerden ulusal ekonomilerin olumsuz bir biçimde etkilenmesi anlamına gelmektedir (Tobin, 1998; Habermas, 2002). Ulus-devletin sermaye üzerindeki kontrol edici gücünü kaybetmeye başlaması ve uluslararası firmaların ulusal sınırları dikkate almadan ve ulus-devletlerin sosyal ve politik konumlarını ve gereksinmelerini düşünmeden, dünya pazarlarına yönelik zaman ve mekana bağlı olarak değişen stratejiler izlemeleri, ulusal ekonomilerin zarar görmesine neden olmuştur (Bartoli, 2000).

Bu bağlam içerisinde, ekonomik küreselleşme her ne kadar gelişmekte olan ülkelere yerel faaliyetlerin uluslararası pazara sunulması gibi bazı imkanlar sağlasa da, makroekonomik değişkenler ile içsel kaynaklara yatırım yapma olanağının kaybedilmesine yol açmakta, dolayısı ile ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı olumsuz etkilemektedir (Sugden, 1993; Tobin, 1998).

Küreselleşme ile beraber ekonomik düzende ortaya çıkan değişikliklere bağlı olarak devletin rolü, işlevi ve konumu da değişmeye başlamaktadır. Uluslararası sermayenin gelişen teknoloji ile birlikte uluslararası ilişkiler kurarak daha kolay hareket edebilir hale gelmesi, ekonomik alanda ulus devletin güç kaybetmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda, serbestleşme ve özelleştirme

araçları ile ulus-devlet işlevlerini küçültülme-azaltma yoluna gitmektedir. Bunun sonucunda da, devletin içsel kaynakları yeniden dağıtma ve düzenleme otoritesi giderek azalmakta, uluslararası ölçekte yönetim ve düzenleme işlevleri ön plana çıkmaktadır (Göktürk, 2001).

Devlet, kendi meşruiyetinin dayanaklarını güvence altına alabilme gücünü vergi toplamak, toplanan bu gelirle büyümeyi teşvik etmek, kamu düzenini sağlamak, eğitim, sağlık ve güvenlik gibi kamu hizmetlerini yürütmek gibi yollardan almaktadır. Ancak, küreselleşme ortamında, sermaye hareketliliğinin artması ve yerel rekabetin şiddetlenmesinin doğal bir sonucu olarak tahsil edilebilen vergi miktarlarının azalması, ulus-devletin meşruiyet dayanaklarının eşdeğerini oluşturamadan bu yolları yitirmeye başlamasına neden olmuştur. Bu koşullarda, toplumu makro-ekonomik tedbirlerle idare etmek zorlaşmış, yeniden dağıtım amacı ile düzenleme işlevlerini üstlenen devletin gücünde ciddi bir azalma meydana gelmiş ve düzenleyici uygulamalar yapması gereken devlet, toplumsal hayata yönelik düzenleme işlevinin maliyetini tam olarak karşılamamaya başlamıştır. Bu durum, yüksek kar oranlarına, gelir seviyesinde ciddi uçurumların oluşmasına, işsizliğin artmasına, belirli toplumsal grupların ekonomik ve sosyal anlamda ötekileşmesine yol açmakta, tüm bu olguların olumsuz sonuçlarını azaltmaya yönelik sosyal politikaların yürütülmesini olumsuz etkilemektedir (Habermas, 2002).

Küreselleşme olgusuna ister direnilmesi gereken, ister kaçınılmaz bir süreç olarak yaklaşılsın, karşı çıkılmayacak olan durum, küreselleşmenin farklı ölçeklerdeki mekansal örgütlenmeleri, özellikle bölgesel ve kentsel örgütlenmeler, yapısal olarak dönüştürmeye başlamasıdır. Bir başka deyişle, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanlarda dönüştürücü etkileri olan küreselleşmenin temel etki alanlarından birisi de mekandır. Tüm mekansal birimler için değişme ve dönüşmenin arkasında yatan tek nedenin küreselleşme olduğunu söylemek zor olsa da, küreselleşme ile ilişki içerisindeki mekansal yapılarda gözlemlenen dönüşümlerin arkasında, yeni yapısal düzenin kendi ekonomik, politik, sosyal ve kültürel gerçekliğine uygun mekansal örüntüler yaratma talebi olduğu görülmektedir.

Bu mekansal örüntülerin yeniden üretilmesinde iki temel boyut bulunmaktadır. İlk boyutta, ulus-devletlerin egemenliğini yitirmeye başlaması ve sınırsız bir dünyaya gidilmesi ele alınmaktadır. Farklı açılardan güç kaybetmeye başlayan ulus-devlet, ulusal sınırları içerisinde hakimiyetini yitirmeye ve mekansal süreçlere müdahale edememeye başlamıştır (Ohmae,

1995). Ulus-devletin mekan üzerindeki kontrolünü yitirmesinin arkasındaki neden, hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde, gelişmenin maliyetinin küresel sermayeye devredilmek istenmesi, bu maliyete karşılık da küresel sermayenin merkezi yönetimlerden ulusal ekonomik bağlamları kendi tercihlerine uygun hale getirmesini talep etmesidir. Bu durum, geçmişte ulus-devlet ve bölgeler arasında gözlemlenen uyumlu ilişkinin bozulmaya başlaması anlamına da gelmektedir. Diğer yandan, üretimin örgütlenmesinde ağların ağırlık kazanması ve teknolojik gelişmelerin de bu ağ sisteminin etkinliğini arttırması, ulus-devletin bölgeye müdahalesinin azalmasına, hatta zaman zaman yok olmasına neden olmaktadır (Eraydın, 1997).

İkinci boyutta temel vurgu, bazı yazarlara göre kentler ve yerel birimler (Eraydın, 1997), bazı yazarlara göre kent-bölgeler (Tekeli, 2005) olarak ele alınan bölgeler üzerinedir. Değişen koşullar içerisinde bölge, küresel ekonominin işleme için gerekli olan nüveler olarak görülmekte ve üretimi-tüketimi örgütleyen ve yöneten, sadece hinterlandlarını değil, artan ve giderek çeşitlenen ekonomik ve sosyal ilişkileri kontrol etmeye çalışan ve ekonomik hakimiyet için yarışan yapılar olarak tanımlanmaktadır. Her ne kadar ulus-devlet varlığını sürdürse de, özellikle ekonomik ilişkilerin büyük bölümü bölgeler üzerinden sürdürülmekte, bu süreçte iletişim ağları ile devingenliği artan sermaye ön plana çıkmaktadır (Eraydın, 1997). Ulus-devletin karar mekanizmalarından bağımsız hareket eden sermaye, öncelikli olarak karını fazlalatacağı alanları tercih etmektedir. Bu düzen içerisinde bölgeler, birbiri ile daha yoğun ekonomik ve sosyal ilişkiler kurarken, giderek artan bir biçimde küresel güç dengelerinin etkisi altına girmektedirler (Türkün ve Kurtuluş, 2005).

Tüm bu mekansal yeniden yapılanma süreçleri, bölge kavramının ele alınışında ve bölge planlama yaklaşımlarında değişimlere neden olmuştur. Önceleri ekonomik, coğrafi, toplumsal, yönetsel gibi sınırlarla tanımlanan, ülke mekanının alansal farklılaşması gözetilerek oluşturulan ve ulus-devletin kapalı olan sistemi içerisinde açık mekana işaret eden (Tekeli, 1997) bölge kavramı, yeniden oluşturulan mekansal örüntüler kapsamında sınırları, ölçeği ve konumu ulus-devlet referansı ile sınırlı olmayan ve hatta zaman zaman değişebilen, kendi kendine karar üretebilen, ekonomik sistemin ve ilişkilerin kurgulanmasında, siyasal yapının şekillenmesinde ve eylemlerin belirlenmesinde etken ana birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Mekanın temsilinin sınırlarla belirlenen alanlardan ağlara kaymasıyla beraber, bölge, artık ulus-devlete bağlı bir alt birime değil, ekonomik küresel ağ üzerinde bir düğüm nokta-

sına işaret etmektedir. Bölgeyi ele alış biçimindeki bu değişim, bölgelerin artık ulus-devletin altında edilgen birimler olmaktan çıkıp, kendi başlarına küresel sisteme eklenilebildikleri anlamına gelmektedir (Eraydın, 1997, Göktürk, 2001).

Doğal ve toplumsal kaynakların mekan üzerinde dağılımının eşit olmaması durumu, bölge tanımı ile beraber ele alındığında, gerek sınırları ulus-devlet tarafından tanımlanan bölgelerde, gerekse küresel ağ üzerinde bir düğüm noktası olan bölgelerde eşit olmayan bir dağılım ortaya çıkartmaktadır. Bu eşit olmayan dağılım durumu, bölgesel gelişme farklılıklarını ve bölgesel eşitsizlik, ya da diğer tanımlamaya göre bölgesel dengesizlik (Göktürk, 1998) olgusunu ortaya çıkartmaktadır. Bölgesel eşitsizliğin giderilmesi amacıyla, İkinci Dünya Savaşı sonrası, bölge yaklaşımı bir planlama meselesi haline gelmiştir (Keleş, 1997). Bölgeye planlı bir müdahalenin öngörüldüğü 1960'larda geri kalmış bölgelerin geliştirilmesi, refah devletinin asli görevlerinden biri olarak görülmüş, bölgesel eşitsizliğin giderilmesine ilişkin müdahale biçimleri ve araçları kalkınma planları çerçevesinde tanımlanmıştır. 1960'lardan itibaren planlı gelişme stratejileri izleyen ulus-devletlerde kalkınma planlarının bir alt kategorisi olarak bölge planlaması, bölgelerarası dengesizliği gidermek amacıyla kamu yatırımlarının ve kaynaklarının dağıtılmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Bu dönemde, bölge planlama yaklaşımının temelinde temsili demokrasiye dayalı siyasal gücün kamu yararını gözetmesi, kaynakların yeniden dağılımı, eşit ve dengeli gelişme, bölgeler arası dengesizlikleri giderme gibi öncelikler yer almıştır (Tekeli, 1997).

Ekonomik bağlamın değişmesi sonucunda bölge planlama etkin kullanım alanını kaybetmeye başlamıştır. Geçmişte bir düzenleme mekanizmasının parçası olan bölge planlamanın, değişen ekonomik sistem ve yeni mekansal örgütlenmeye bağlı olarak yeniden ele alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bölgelerin dünya sistemi içerisinde farklılaşan konum ve işlevleri, bölge planlamayı ekonomik açıdan dünya sistemi ile bütünleştirmiş (Eraydın, 1997), ana amaç ve ilgi alanlarını yeniden şekillendirerek bölge planlama yaklaşımının önceliklerini değiştirmiştir. Gerçekte değişim, kalkınma düşüncesinin bu yeni bağlam içerisinde anlamını değiştirmesi ile ilişkilidir. Kalkınma, ulus-devlet tarafından önceden konulmuş bir hedefe yönelme olmaktan uzaklaşmaya ve yerellik iddiasına geçen açık-uçlu kalkınma haline gelmeye başlamış, bölgesel eşitsizliği giderme yerine bir bölgeyi geliştirme stratejisi bölge planlamanın temel amaçlarından birisi haline gelmesine neden olmuştur.

Küreselleşmenin tüm bölgeler ve bölgesel ekonomiler üzerinde benzer etkileri olduğunu ve benzer mekansal yansımalar yarattığını söylemek çok da kolay değildir; çünkü bu önerme, küreselleşmenin etki alanı dışında, küresel güçlerin ilgi göstermediği bölgeler ve kentlerin var olduğu gerçeğini yadsımaktadır (Bartoli, 2000) ve bu durum, Türkiye için de geçerlidir.

Yeni Bağlamın Mekansal Yansımaları: Türkiye’de Değişen Kent ve Bölgeler

1970’lere kadar sanayileşmekte olan ülkeler için ekonomik gelişmenin temelini ithal ikameci politikalar oluşturmuştur. Türkiye’de de 1950’lerde, özellikle 1960’lardaki planlı dönemde, devlet girişimciliği, yerli-yabancı sermaye bütünleşmesi ve ücret ve tarımsal destekleme politikaları iç pazara yönelik sanayi üretiminin gelişmesine neden olmuştur (Kepenek, 1998). 1970’lerde başlayan kapitalist yeniden yapılanma süreciyle beraber, sanayileşmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın temeli ihracata dayalı sanayileşme modeli olmaya başlamıştır. Türkiye’de bu dönüşümün ana hatları, ekonomi politikalarının kapitalizmin yeni eğilimleri ile uyumlu hale getirilmesi amacıyla 1980 yılında hazırlanan 24 Ocak Kararları ile belirlenmiştir (Ediz Şahin, 1998).

24 Ocak kararları ile ithal ikameciliğe dayanan kalkınma paradigması terk edilmiş, Amerika’da Reaganizm, İngiltere’de Thatcherizm’in sınırlarını çizdiği neoliberal çerçeve ile ilişkili dışa açık büyüme yaklaşımına uygun makro ekonomik politikalar tercih edilmeye başlamış ve ihracata dayalı kalkınma modeline geçilmiştir. Ulusal ekonomide yapısal dönüşümleri içeren bu program, en temelde, ithalata kolaylıklar ve ihracata önemli teşvik ve muafiyetler sağlayan, dış ticareti serbestleştirerek yabancı sermaye yatırımlarını destekleyen ve devletin ekonomideki payını ve kontrolünü azaltan bir ekonomik paket olarak değerlendirilebilir (Köse, 2002). Uluslararası Para Fonu tarafından hazırlanmış ve küresel sermayenin talepleri doğrultusunda şekillendiği düşünülen bu paket, doğrudan ve dolaylı olarak bazı bölgelere ve kentsel ekonomik yapılara küreselleşme ile ilgili vizyonlar yüklemiştir.

1980 sonrası, önceleri ihracata dayalı büyüme politikasının egemen olduğu dışa açılma süreci, 1989’da tam parasal serbestleşme ile piyasa koşullarının kalıcı bir biçimde öne çıkması ile sonuçlanmıştır. 1990’ların başına uluslararası sermaye hareketine tam serbesti uygulaması ekonomide devletin küçülmesini de beraberinde getirmiş ve buna bağlı olarak, özellikle üretime yönelik bazı sektörlerde, mevcut kamu yatırımlarının özelleştirilmesi gündeme gelmiştir (Kepenek, 1998).

1980’lerden itibaren küreselleşme sürecine uyum

sağlama adına izlenen bu politikaların mekansal yansımaları olmuştur. Bu süreçte eşitsiz gelişmeye yeni boyutlar eklenmiş, kentler ve bölgeler arasındaki ilişki sistemleri ve hiyerarşisi yeniden yapılanmıştır (Atay, 2001). Bu bağlamda Türkiye’deki kentleri, küreselleşme ile ilişkileri bakımından üç ayrı kategori içerisinde incelemek mümkündür (Levent, 2009). Birinci kategoride, küresel sisteme dahil olma iddiası taşımayan ve küresel sermayenin ilgi göstermediği kentler bulunmaktadır. Genellikle az gelişmiş bölgelerde yer alan bu kentlerin ekonomik yapıları ya ulus-devletin yeniden dağıtım işlevi çerçevesinde gerçekleştirdiği yatırım ve kaynaklar, ya idari yapılanmalardaki her türlü ekonomik, sosyal ve politik işleyişi düzenleyen kamu sektörü ya da yerel ve ulusal pazara yönelik olarak gerçekleştirilen tarımsal üretim ve küçük, orta ve nadiren, büyük ölçekli endüstriyel üretim çerçevesinde şekillenmektedir.

Diğer iki kategorideki kentlerde ise, kentsel ekonomik yapı, bu kentlerin küresel ekonomik sistemde sahip olmak istedikleri pozisyonların nitel ve nicel öneme göre ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, ikinci kategoride Denizli, Gaziantep, Kahramanmaraş, Kayseri, Çorum, Konya gibi “Anadolu Kaplanları” olarak da adlandırılan, bazı yenilikçi stratejiler ile üretim kapasitesini artırma ve bu kapasiteyi küresel pazarlara ihraç etme amacındaki kentler bulunmaktadır (Eraydın, 1992).

En son kategori olan üçüncü kategoride ise küresel kent olma iddiası taşıyan büyük kentler bulunmaktadır. Bu kategoride, Ankara, İzmir ve Antalya gibi farklı sektörlerini ön plana çıkararak, az ya da çok, küresel kent olma vizyonuna sahip kentler bulunsun da, bu kategorinin başat örneği, 1980’lerden günümüze tüm merkezi-yerel yönetimlerin desteklediği küresel kentler sisteminde bölgesel merkez olma vizyonuna sahip olan İstanbul’dur (Öktem, 2005).

Kentlerin küreselleşme ile ilişkileri ve bu ilişkiye bağlı olarak oluşan yeni rolleri, varsayımsal olarak, kamu yatırımlarından farklı bileşim ve oranlarda paylar talep etmeleri anlamına gelmektedir. Kamu yatırımları ile özel sektör yatırımları arasında bir tamamlayıcılık ilişkisi olduğu kabul edilirse,¹ özel sektörün yatırım

¹ Türkiye örneğinde kamu yatırımları ve özel sektör yatırımları arasında tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu öne süren çalışmalar yanında (örn. Yavuz, 2005), bu tarz bir tamamlayıcılık ilişkisinin olmadığını, bu ilişkinin bir rakip olma ilişkisi olduğunu ve özellikle 1980’li yıllarla birlikte gündeme geldiğini öne süren çalışmalar da (örn. Taban ve Kara, 2006) bulunmaktadır. Her iki çalışma seti de ampirik olarak sınanmış güçlü gerekçelere dayanmaktadır. Bu çalışma, kıt kaynakların akılcı dağıtımı için kamu yatırımları ile özel sektör yatırımları arasında bir tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu kabul etmekte ve kamu yatırımlarının sektörel ve mekansal dağılımını bu ilişkiye göre yorumlamaktadır.

için üst düzeyde ilgi göstermediği birinci kategorideki kentlerde, kamu yatırımlarının temel olarak ekonomik ve sosyal altyapıya yönelik olması ve kentin mevcut potansiyelleri de düşünülerek farklı sektörlerde dengeli ve tutarlı bir biçimde dağılması beklenmektedir. Bu durum, küresel ekonomik düzene uygun olarak oluşturulmuş dışa açık ve ihracata dayalı büyüme stratejilerine eklenemeyen ve yerel ekonomik işleyişi kamu sektörü tarafından yönlendirilmek durumunda olan kentler için olağandır. Ancak, bu yatırımların, nicel olarak dikkate değer paylarda olması beklenmemelidir. Bu yatırımlar oldukça sınırlı düzeylerde kalmaktadır; çünkü devlet, kaynaklarının önemli bir kısmını, küresel kentler sistemine eklenme iddiasındaki kentlere ayırmaktadır. İkinci kategoride yer alan kentlerde, belirli bir üretim kapasitesi oluşmuş durumdadır. Bu çerçevede, bu kentlerdeki kamu yatırımlarının iki boyutta olması beklenmektedir. Birinci boyutta ekonomik altyapıyı geliştirmeye yönelik imalat sanayi, enerji gibi sektörlerde, ikinci boyutta ise sanayi ürünlerinin dış pazara kolaylıkla ulaştırılmasına yönelik olarak ulaştırma-haberleşme sektöründe kamu yatırımlarının yoğunlaşması beklenmektedir. Ancak, bu ikinci boyut, salt bu kategoride yer alan kentleri değil, bu kentlerde üretilen ürünlerin dış pazarlara aktarılmasında rol alan kentleri ve lojistik sektörünün ön plana çıktığı yakın çevre kentlerini de etkilemektedir. Küresel kent olma iddiasındaki büyük kentlerin yer aldığı üçüncü kategoride ise, hemen her sektörde kamu yatırımlarının üst düzeyde gerçekleşmesi beklenmektedir. Bu durum, bir yandan bu kentlerin ölçekleri ile diğer yandan ise barındırdıkları çoklu işlevler ile ilgilidir. Kamu yatırımlarının hangi sektörde yoğunluklu olarak gerçekleştiği ise, kentin hangi işlev ve rol üzerinden küresel kent olma iddiası taşıdığı ile ilgilidir.

Görgül çalışma, son 10 yıllık dönem içerisinde kamu yatırımlarının mekansal örüntülerindeki değişimini incelemeyi ve bu değişimin yukarıda betimlenen kent kategorileri bağlamında varsayımsal beklentilere uygun olarak gerçekleşip gerçekleşmediğini irdelemeyi amaçlamaktadır. Ancak bu amaç, kamu yatırımı mekansal dağılımlarının sektörel dağılımlar ile doğrudan ilişki-

li olduğunu ve sektörel dağılımının ise, devletin kamu yatırımları konusunda öncelikleri ve bölgesel gelişme konusundaki temel stratejileri ile doğrudan bağıntılı olduğunu gözardı etmemektedir.

Görgül Çalışma: Kamu Yatırımlarının Sektörel ve Mekansal Dağılımları

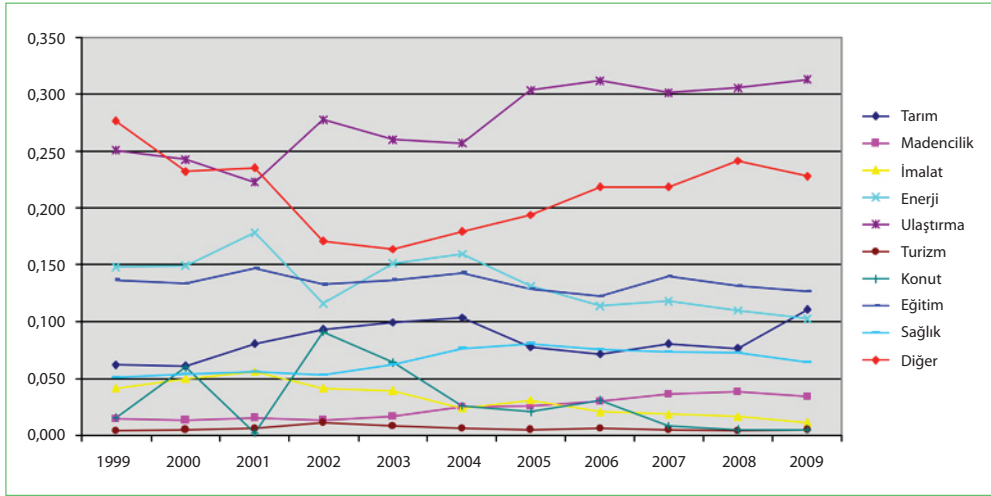
Ekonomi disiplininin temel ilgi alanlarından birisi de, devletin ekonomik hayata müdahale edip etmeyeceği, ederse de bu müdahalenin hangi alanlara ve ne şekillerde yapılması gerektiği konularıdır. Söz konusu müdahalenin en önemli araçlarından birisi kamu harcamalarıdır. Bu harcamalar, kamu otoritelerinin toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla belirli kurallara göre yaptıkları ve ekonomi üzerinde genişletici etkilere sahip harcamalardır. Yatırım harcamaları, kamu harcamalarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır ve sonuçlarını uzun erimlerde gösteren bu harcamaların üretim kapasitesini, insan sermayesinin gelişimini artırma gibi önemli etkileri bulunmaktadır (Özdemir, 2007). Konuya bu biçimde yaklaşıldığında, kamu yatırımları, bölgesel gelişme stratejilerinin hayata geçirilmesinde stratejik bir öneme sahiptir. Bu çalışma, bölgesel gelişme konusuna kamu yatırımları perspektifinden yaklaşmayı ve bu çerçevede 1999 - 2009 yılları arasında kamu yatırımlarında gözlenen değişimleri irdelemeyi amaçlamaktadır. Görgül çalışmanın ilk kısımda, kamu yatırımlarının sektörel dağılımları ve bu dağılımlardaki değişimler irdelenecektir. Daha açık bir ifade ile, 1999 yılında farklı sektörlerin kamu yatırımlarından aldıkları paylar ve bu payların 2009 yılında nasıl değiştiği, görgül çalışmanın ilk kısmının temel inceleme konusudur.² Ayrıca bu kısımda, 1999 ve 2009 yılları arasında, farklı sektörlerde gerçekleştirilen kamu yatırımlardan en yüksek payları alan iller ortaya konulacaktır. Görgül çalışmanın ikinci kısmı, 1999 ve 2009 yılları arasında, illerin,³ hangi kamu yatırımı sektörü ya da sektörleri ile eşleştiğini belirleme ve bu eşleşmeleri haritalama aşamalarından oluşmaktadır.⁴ Bir başka deyişle görgül çalışmanın bu kısmı, kamu yatırım örüntülerinin il düzeyinde mekansallaştırılması anlamına gelmektedir.⁵ Bu örüntülerin ortaya konulması, kamu yatırımlarının yukarıda ta-

² Sektörlerdeki yatırımlara ilişkin 1999 ve 2009 yılları parasal değerleri, o sektöre ait yatırım deflatörleri kullanılarak 2008 yılı fiyatlarına dönüştürülmüştür (DPT, 2010).

³ İnceleme dönemi itibari ile iller bazında idari sınırlarda bir değişiklik olmuştur. 1999 yılında yaşanan deprem sonrasında, Düzce, Bolu ilinden ayrılacak il olmuştur. Bu nedenle, çözümleme sonunda yanlış yorumlara neden olmaması için, 2009 yılı için Düzce ve Bolu ilinin verileri birleştirilmiştir.

⁴ Ancak, görgül çalışmanın ikinci kısmına ilişkin olarak, kamu yatırımlarına ait verilerden kaynaklanan bir sınırlama bulunmaktadır. Belirli bir oranda kamu yatırımının hangi illere yönlendirildiğine ilişkin kesin bilgi bulunmamaktadır. Daha açık bir deyişle, veri tabanı, proje bazında dağıtılmayan tahsisleri kapsamaktadır ve bu tahsislerin hangi illere ne oranda dağıldığı üzerine bilgi bulunmamaktadır. Mekansallaştırılmayan bu yatırımlar çözümleme dışında bırakılmıştır.

⁵ İller bazında dağılımın verildiği özet tablolara, Fonlar, Özelleştirme Kanunu kapsamına alınan kuruluşlar, Emlak Bankası, Fonlardan yapılan ve Yatırım Programında yer alan belediyeler tarafından, vakıf ve döner sermaye işletmeleri gelirlerinden finanse edilecek yatırımlar dahil edilmiştir.



Şekil 1. Yıllar itibariyle sektörlerin toplam kamu yatırımlarından aldıkları paylar.

nımlanan kent kategorilerine bağıntılı olarak tanımlanan olası yatırım dağılım örüntülerine ve devletin genel bölgesel stratejilerine uygun olarak dağıtılıp dağıtılmadığını tespit etmeyi olanaklı kılacaktır.

Sektörel Dağılımlar

Türkiye örneğinde, kamu yatırımlarının tarihsel bir irdelemesi yapıldığında dönüm noktalarından birisinin 1980'li yılların başında gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu dönemde, ithal ikameci ve içe dönük yapıdan ihracata dayalı ve dışa dönük bir yapıya geçişin başlaması ile kamu yatırım politikaları ve kamu yatırımlarında hangi sektörlerin öncelikli olacağı konuları da değişmeye başlamıştır. Yatırım konusu, genel olarak, ulusal veya küresel özel sermaye aktörlerinin egemenliğine bırakılmıştır. Finansal karlılığı amaçlayan özel sektör, getiri düzeyi yüksek yatırımlara yönlendirilirken, sosyal karlılığı amaçlayan kamu ise, yatırımlarını özel sektörün yönelmediği alanlarda, özellikle altyapı yatırımlarında, yoğunlaştırmaya başlamıştır (Kılıçbay, 1991; Altunç ve Şentürk, 2010). Yaşanan ekonomik krizlerin hemen ardından gelen dönemlerdeki kısmi azalışlar dikkate alınmazsa, 1980 sonrası dönemde, toplam yatırım harcamalarında önemli bir düşüşün gözlemlenmediği, ancak uygulanan politikalar sonucunda, kamu ve özel sektör arasında yatırımların dağılımının değişmeye başladığı gözlenmektedir. Bu dönemde, özel sektör yatırımları artarken, kamu kesimi yatırımları kısmi bir azalış içerisindedir. Ancak 1999-2009 inceleme dönemi içerisinde, kamu yatırımları hemen hemen aynı seviyelerde kalmaktadır (Altunç ve Şentürk, 2010:533).

Bu dönem içerisinde kamu yatırımları ile ilgili olarak ortaya konulabilecek ilk tespit, 1999 yılından 2009 yılına toplam kamu yatırımlarının, yaklaşık %7'lik bir artış-

la, 24,7 milyar TL'den 26,4 milyar TL'ye çıktığıdır. Ancak, bu küçük artışın tüm kamu yatırım sektörleri için geçerli olduğunu söylemek zordur. 10 yıllık zaman dilimi içerisinde madencilik, tarım, turizm, ulaştırma-haberleşme ve sağlık alanlarında yatırımlar artarken (yaklaşık artışlar sırasıyla, %155, %92, %42, %33 ve %33), eğitim, diğer kamu hizmetleri,⁶ enerji, konut ve imalat sektörlerine yapılan kamu yatırımlarında azalışlar söz konusudur (yaklaşık azalışlar sırasıyla, %1, %12, %26, %66 ve %71). Bu artış ve azalışlara, 10 yıllık inceleme döneminin tüm yılları açısından bakıldığında, sektörlerin kamu yatırımlarından aldıkları payların değişimine ilişkin durum daha da netleşmektedir.

Şekil 1'de de görüldüğü üzere, bazı sektörlerde yapılan kamu yatırımlarının, toplam kamu yatırımlardan aldığı paylar yıllar itibari ile çok değişmese de, bazı sektörlerde bu paylar önemli artış ve azalışlar göstermektedir. Turizm ve madencilik sektörlerinin, inceleme yılları itibariyle, toplam kamu yatırımlarından aldıkları paylar çok küçük miktarlarda değişmiştir; ancak, bu sektörlerin payları oldukça düşüktür. Eğitim ve sağlık sektörlerinde de benzer bir durum vardır; fakat farklı olarak, bu sektörlerde yapılan yatırımlar görece daha fazladır. Konut, enerji, diğer kamu hizmetleri ve ulaştırma-haberleşme alanlarında yapılan yatırımların, toplam yatırımlardan aldıkları paylar ise değişkenlik göstermektedir. Ancak, bu değişken yapı daha çok 1999-2005 yılları arasındaki dönem için geçerlidir.

1999 yılında turizm, madencilik ve konut sektörlerinde gerçekleştirilen kamu yatırımları oldukça dü-

⁶ Diğer kamu hizmetleri belediye hizmetlerini, çevre, genel idare, sosyal altyapı gibi hizmetleri kapsamaktadır.

şüktür. Turizm sektörü, kamu yatırımlarına ayrılan toplam miktarın %0,41'ini, madencilik sektörü %1,42'sini ve konut sektörü %1,60'ını alabilmiştir. Turizm sektöründeki kamu yatırımlarından en fazla pay alan iller İstanbul, Antalya, Çanakkale, İzmir ve Mersin'dir. Bu iller, turizme yönelik toplam kamu yatırımlarından sırasıyla %9,10; %6,96; %5,51; %3,91 ve %2,63'lük pay almışlardır. Madencilik sektöründe ise Zonguldak, İzmir ve Sivas, bu sektöre yapılan kamu yatırımlarının %19,86'sını almışlardır. Konut sektöründe ise, kamu yatırımlarından aldığı pay itibarıyla dikkate değer tek il aldığı %4,83'lük payla Erzincan'dır.

Tarım, sağlık ve imalat sektörlerine 1999 yılında yapılan kamu yatırımları birbirlerine yakın düzeydedir ve sırasıyla %6,19; %5,11 ve %4,11'lik pay almışlardır. Tarım sektöründeki yatırımlardan en fazla payı alan ilk 10 il sırasıyla Şanlıurfa, Diyarbakır, Çanakkale, Balıkesir, Konya, Malatya, Gaziantep, Samsun, Kastamonu ve Denizli'dir. Bu illere yapılan toplam yatırım, tarım sektörüne yapılan toplam yatırımların %18,70'ini oluşturmaktadır. Bu 10 ilin, 4'ü Güneydoğu Anadolu bölgesindedir ve bu yatırımların Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile ilişkili olduğu fikrini desteklemektedir. Sağlık sektörüne yönelik olarak yapılan kamu yatırımların %7,45'i Ankara, %5,97'si İstanbul ve %5,34'ü İzmir'e yapılmıştır. Bu sektöre yapılan harcamalar, ana hatları ile, illerin nüfus büyüklükleri ile paralellikler sergilemektedir. 1999 yılında imalat sektörüne yapılan kamu yatırımları incelendiğinde de göze çarpan il İzmir'dir. İzmir, 1999 yılında bu yatırımlardan %25,61'lik payı almıştır.

Enerji ve eğitim alanlarında yapılan kamu yatırımları, benzer artış-azalış örüntüleri sergilemektedirler. 1999 yılında, enerjiye yapılan kamu yatırımları, toplam kamu yatırımlarının %14,78'ini, eğitime yapılan yatırımlar ise, %13,66'sını kapsamaktadır. Ancak, bu yatırımların illere göre mekansal dağılımı, birbirinden yapısal olarak farklıdır. Enerji sektörüne yönelik kamu yatırımlarında öne çıkan iller Kahramanmaraş, Muğla, Sivas, Bursa, Çorum, Bingöl, Ankara, Tunceli, Çanakkale ve Muş illeridir. Bu iller, enerjiye yönelik kamu yatırımlarının %41,74'ünü bünyesine katmıştır. Eğitim alanında yapılan yatırımlar ise, aynı sağlık alanında gözlemlendiği gibi, ana hatları ile illerin nüfus büyüklükleri ile paralel doğrultudadır. Bu çerçevede öne çıkan ilk 6 il Ankara, İstanbul, İzmir, Eskişehir, Antalya ve Kocaeli'dir. Bu iller, 1999 yılı için, toplam eğitim yatırımlarının %10,95'ini almışlardır.

1999 yılında, kamu yatırımlarından en yüksek payı alan sektörler, diğer kamu hizmetleri ve ulaştırma-haberleşme sektörleridir. Diğer kamu hizmetlerinde

yapılan yatırımlar %27,63 iken, ulaştırma ve haberleşme sektörüne yapılan yatırımlar %25,08'lik dilimi kapsamıştır. 1999 yılında sadece bu iki alana yapılan yatırımlar, toplam kamu yatırımlarının yarısından fazladır. Ancak, bu yüksek miktarların mekansal olarak eşit dağıldığını söylemek mümkün değildir. 1999 yılında, diğer kamu hizmetlerinde İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Isparta, Adana, Antalya, Diyarbakır, Gaziantep ve Hatay, bu sektördeki kamu yatırımlarının %65,54'üne sahip olmuştur. Sadece İstanbul, Ankara ve İzmir'in payı %43,71'dir. Ulaştırma-haberleşme sektöründe öne çıkan il ise, sahip olduğu %10,42'lik pay ile İstanbul'dur. İzmir ve Mersin ise, bu sektördeki kamu yatırımlarından sırasıyla %3,43 ve %2,94'lük pay almışlardır.

2009 yılına gelindiğinde, sektörlerin toplam kamu yatırımlarından aldıkları paylar değişmiştir. Konut, turizm ve imalat sektörleri en düşük kamu yatırımlarının yapıldığı sektörler olmuştur (2009 yılı için toplam kamu yatırımlarından aldıkları paylar sırasıyla, %0,50; %0,54 ve %1,10'dir). Turizm ve konut sektörleri de düşük paylar almış olsalar da, imalat sektöründeki kamu yatırımlarının düşüklüğü daha önemlidir. Çünkü bu düşüklük, kalkınma önceliklerinin değişmeye başladığı ve devletin üretim alanı ile ilişkilerinin zayıfladığı anlamına gelmektedir. Üstelik imalat sektörüne yapılan kamu yatırımları az sayıda ilde yoğunlaşmıştır. Eskişehir, Ankara ve Balıkesir bu sektöre yapılan yatırımların %44,28'ini kapsamıştır.

Madencilik sektörünün payı, 1999 yılına göre artmış olsa da, 2009 yılında sadece 3,39'luk pay ile toplam kamu yatırımları içerisinde hala görece olarak düşük bir paya sahiptir. Bu yatırımın mekansal dağılımı da değişme eğilimine girmiştir. 2009 yılında madencilik sektörüne yapılan kamu yatırımları açısından öne çıkan iller aldığı %26,59'luk pay ile Ankara ve %7,66'lık pay ile Samsun'dur. Zonguldak, 1999 yılında madencilik sektörüne yapılan kamu yatırımlarından aldığı payı korurken, İzmir ve Sivas'ta bu paylar önemli oranlarda azalmıştır.

2009 yılında sağlık sektörüne yapılan kamu yatırımları, 1999 yılına göre kısmi olarak artmış ve toplam kamu yatırımlarından aldığı pay %5,11'den, %6,36'ya çıkmıştır. Bu yatırımlardan en fazla payı alan il ise, %9,15'lik pay ile İstanbul'dur.

Eğitim, tarım ve enerji sektörlerinin, 2009 yılında toplam kamu yatırımlarından aldıkları paylar (sırasıyla %12,63; %11,11 ve %10,25) görece birbirine yakındır. Ancak, 1999 yılı değerleri düşünüldüğünde, eğitim ve enerji sektöründe bir düşüş olduğu, tarım sektörüne yapılan kamu yatırımlarında ise ayırt edici bir

artış olduğu görülmektedir. Tarım sektöründeki bu artış, daha çok 2009 yılında önemli düzeyde artan tarım yatırımdan kaynaklanmaktadır. Eğitim alanındaki kamu yatırımlarının illere göre dağılımı incelendiğinde öne çıkan 3 il İstanbul, Ankara ve Erzurum'dur. Bu iller, eğitim sektöründe gerçekleştirilen kamu yatırımlarının %12,40'ını almışlardır. Tarım sektöründe ise yatırımların mekansal dağılımı kısmen aynı kalsa da, illerin yatırımlardan aldıkları paylar artmış gözükmektedir. 2009 yılında tarıma yapılan kamu yatırımlarından en yüksek payı alan ilk iki il, 1999 yılında da olduğu gibi, yine Şanlıurfa ve Diyarbakır olmuştur, ancak bu iki ilin aldığı paylarda ciddi bir artış söz konusudur. Şanlıurfa, tarıma yapılan kamu yatırımlarının %12,35'ine ve Diyarbakır ise %7,15'ine sahip olmuştur. Sadece bu iki il, toplam tarım yatırımlarının %19,50'sini almışlardır. Bu oran, 1999 yılında tarım sektörü kamu yatırımlarından en çok payı alan 10 ilin toplam payından daha fazladır. Enerji sektöründe yapılan kamu yatırımlarının mekansal dağılımı incelendiğinde ise, bu yatırımlardan aldığı %15,63'lük pay ile Artvin ilinin öne çıktığı, diğer önemli illerin ise %7,56'lık pay ile Karaman ve %7,46'lık pay ile Mardin olduğu gözlenmektedir.

2009 yılı kamu yatırımlarının sektörel dağılımına ilişkin bir diğer önemli konu ise, diğer kamu hizmetlerinde gerçekleştirilen kamu yatırımlarının payının %27,63'den %22,84'e düşmesi ve en fazla kamu yatırımı yapılan sektörün ulaştırma-haberleşme olmasıdır. Diğer kamu hizmetlerine yapılan kamu yatırımlarından en yüksek payı alan ilk 10 ilin toplam payı 1999 yılında %65,54 iken, 2009 yılına gelindiğinde %34,05'e düşmüştür. Bu durum, diğer kamu hizmetlerine yapılan yatırımların daha homojen bir biçimde dağılma eğilimine girdiği düşüncesini desteklese de, 1999 ve 2009 yılları için en yüksek payı alan 10 il listelerinde ortak olan iller bulunmaktadır (Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa ve Antalya). 2009 yılında ulaştırma-haberleşme sektöründeki yatırımlar incelendiğinde bu sektörün toplam kamu yatırımları içerisinde %31,29'luk bir pay aldığı, İstanbul'un da tek başına bu yatırımların %29,80'ine sahip olduğu görülmüştür. Bu durum, 2009 yılında, toplam kamu yatırımlarının %9,32'sinin İstanbul'da ulaştırma-haberleşme sektörüne yapıldığı anlamına gelmektedir.

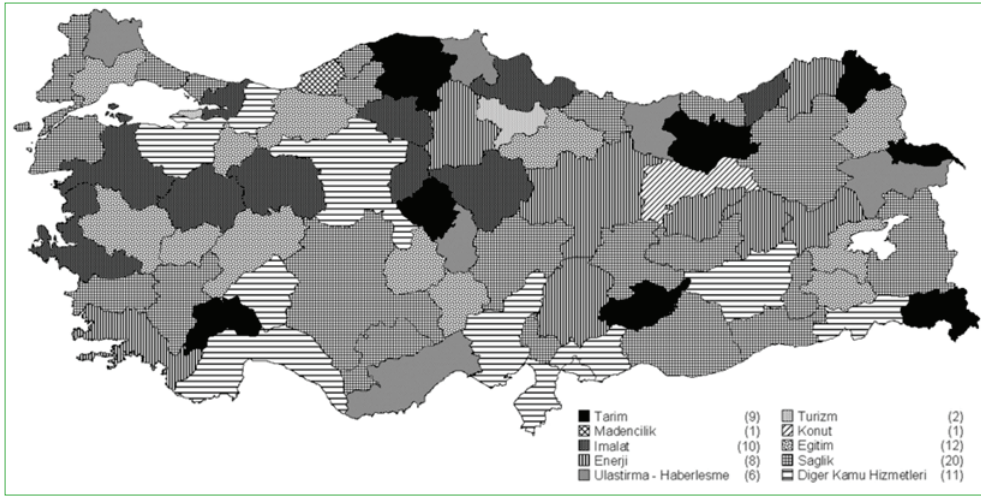
İllerin Kamu Yatırım Sektörleri ile Eşleşmesi ve Bu Eşleşmelerdeki Değişmeler⁷

1999 yılı için yapılan bu eşleştirmede ortaya çıkan ilk sonuç, tarımda gerçekleştirilen kamu yatırımları ile eşleşen illerin (Adıyaman, Burdur, Gümüşhane, Bayburt, Hakkari, Kastamonu, Kırşehir, Ardahan ve Iğdır) belirli bir örüntü sergilemediğidir. Öte yandan, madencilikle eşleşen tek bir il bulunmaktadır ve o il,

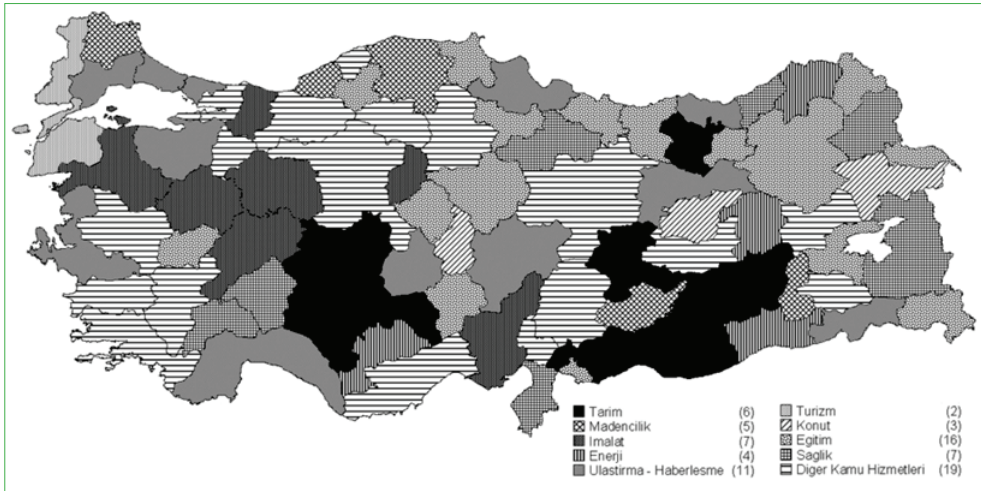
Zonguldak'tır. Benzer şekilde konut sektörüne yapılan kamu yatırımları sadece tek bir il, Erzincan ile eşleşmektedir. İmalat sektörüne yapılan kamu yatırımları ile eşleşen iller, İzmir, Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, Çankırı, Kırıkkale, Yozgat, Samsun ve Rize'dir. Bu iller, 1999 yılında imalat sektörüne yapılan kamu yatırımlarının %45,62'sini kapsamıştır. Bu dağılımda ilginç olan nokta Akdeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki herhangi bir ilin, imalat sektörüne yapılan yatırımlar ile eşleşmemiş olmasıdır. Bir diğer ilginç nokta ise 1999 yılında enerji sektöründe yapılan kamu yatırımlarının, Muğla dışında, Türkiye'nin doğusunda yer alan iller ile eşleşmiş olmasıdır. 1999 yılında ulaştırma-haberleşme sektöründe gerçekleştirilen kamu yatırımları da, tarım sektöründe gözlemlendiği gibi, belirli bir mekansal örüntü sergilememektedirler. Eğitim ve sağlık sektörleri ve diğer kamu hizmetlerindeki kamu yatırımları ise tüm bölgelere yayılmakta ve belirgin bir yığılma örüntüsü sergilememektedir.

2009 yılına gelindiğinde, farklı sektörlerde kamu yatırımlarının iller düzeyinde sergilediği örüntüler değişmiştir. Belirgin değişimlerden birisi, tarım sektöründeki kamu yatırımların mekansal dağılımı ile ortaya çıkmaktadır. 2009 yılında bu sektörde yapılan yatırımlar, Türkiye'nin tahıl ambarı olan Konya ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Şanlıurfa, Gaziantep, Diyarbakır ve bu ile komşu olan Malatya'dır. Bu iller dışında ön plana çıkan tek il Gümüşhane'dir. 1999 yılında madencilik sektöründe gerçekleştirilen kamu yatırımları ile eşleşen tek il olan Zonguldak'a, 2009 yılında Kırklareli, Kastamonu, Batman ve Adıyaman illeri eklenmiştir. Bu beş il, söz konusu yatırımların %24,34'ünü kapsamıştır. Benzer şekilde 2009 yılına gelindiğinde, konut sektörüne yapılan kamu yatırımları ile eşleşen il sayısı 3'e çıkmış; bu üç il, ilgili yatırımların %37,01'ini içermiştir. 1999 yılından 2009 yılına gelirken, imalat sektöründeki yatırımlar önemli düzeylerde düşmüş olsa da, bu yatırımların yoğunlaştığı kentlerin Batı Anadolu'da yer alan kentler olduğu görülmüştür. 2009 yılı haritasının bir diğer ayırt edici özelliği de ulaşım sektörüne yapılan kamu yatırımlarının daha fazla il ile eşleş-

⁷ İllerin kamu yatırım sektörleri ile eşleştirilmesi, temel olarak çapraz tabloların, satır ve sütun dağılımlarını dikkate alan mütekabiliyet analizi ile yapılmıştır. Bu analiz için, 80 il ve 10 kamu yatırımı sektörü için, 1999 ve 2009 yıllarına ilişkin, çapraz tablolar üretilmiş ve mütekabiliyet analizi bu çapraz tablo üzerinden gerçekleştirilmiştir. Mütekabiliyet analizinde, temsil gücü yüksek çözüm için 9 boyut kullanılmış, mesafe ölçüsü olarak ki-kare tercih edilmiş, standartlaştırma yöntemi olarak hem sıra hem de sütun ortalamalarının çözümlenmeden çıkarılmış ve normalleştirme yöntemi olarak simetrik normalleştirme kullanılmıştır. Daha sonra, dağılım diyagramları (*scatterplot*) üzerinde iller ve kamu yatırım sektörlerinin koordinatları hiyerarşik kümeleme analizine tabi tutulmuştur. Bu kümeleme analizinde ise, Ward Bağlantısı ve ölçü olarak Öklid mesafesinin karesi kullanılmıştır.



Şekil 2. 1999 yılı sektörlere göre kamu yatırımları ve iller eşleşmesi.



Şekil 3. 2009 yılı sektörlere göre kamu yatırımları ve iller eşleşmesi.

mesidir. Eğitim ile ilgili kamu yatırımları Doğu Anadolu ve özellikle Doğu Karadeniz bölgelerindeki kentler ile eşleşirken, diğer kamu hizmetlerinde gerçekleştirilen kamu yatırımları ile eşleşen illerin daha çok İç ve Batı Anadolu'da konumlanmıştır.

Sonuç

Ekonomik alanı değiştirme gücüne sahip olan küreselleşme söylemi, 1980'li yılların sonundan itibaren akademik düşünce hayatımızı işgal etmeye başlamıştır. Hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerin politikaları, küreselleşme söyleminin argümanları ile biçimlenmektedir. Farklı mekansal ölçeklerde gerçekleşen dönüşümleri belirli bir düzeye kadar açıklayan bu söylem, aynı zamanda bir politika öneri seti de içermesi nedeniyle, sermaye tarafından önerilen bir politik ve ekonomik programı meşrulaştırmak amacıyla kulla-

nılmaktadır. Bu çerçevede, küreselleşme ile akademik tartışmalar ve politik uygulamalar birbirlerini derinden etkilemektedir (Öktem, 2005).

Küreselleşme söylemini temel alan politik uygulamalar, genellikle, ulus-devletin güç kaybetmesine ve bölgesel eşitsizliklerin görece artmasına neden olmaktadır. Ekonomik küreselleşmenin yarattığı bu olumsuzluklar karşısında, ulusal ekonomilerin bazı düzenlemeler yapması gerekmektedir. Bu düzenlemeler, doğrudan sabit yatırımları göz ardı etmemeli, ulusal ekonomilerin küreselleşme karşısında direnç gösterebilmesi için bu sabit yatırımların önemli olduğu unutulmamalıdır. Bir başka deyişle, gerçek makroekonomik performansın istihdam, üretim, gelir, büyüme, ticaret, tasarruf, yatırım gibi tüm boyutlarının ihmal edilmemesi, bu boyutların ulusal paranın güçlülüğü, enflasyonu önle-

me gibi mali hedefler uğruna feda edilmemesi gerekmektedir (Tobin, 1998). Bu çerçevede, kamu yatırımları ve kamu yatırımlarının nasıl dağıtılması gerektiği önemli bir araç haline gelmektedir.

Kamu yatırımlarının dağıtımı meselesi iki boyutlu bir meseledir. Birinci boyutta, kamu kaynaklarının hangi sektörlerle dağıtılacağı konusu bulunmaktadır. Bu konu, devletin yatırım öncelikleri ve bölgesel gelişme konusundaki temel stratejileri ile ilişkilidir. Türkiye’de kamu yatırımlarının hangi sektörler arasında dağıtılması gerektiğini, temel olarak kalkınma planlarında belirlenmektedir. İnceleme dönemi olan 1999-2009 yılları arasında, 1980 yılından sonra hazırlanan ilk plan olan V. Beş Yıllık Kalkınma Planının temel ilkeleri benimsenmeye devam edilmiş ve bu dönemde kamu yatırımları ile ekonomik ve sosyal altyapı ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik tanınmıştır. 2001-2023 dönemini kapsayan Uzun Vadeli Gelişmenin ve VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planının (2001-2005) Temel Amaçları ve Stratejisinde, kamu yatırımlarının 2001-2023 döneminde artan bir biçimde eğitim, sağlık alanlarında yoğunlaştırılması, enerji, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinin yatırım paylarının 2010 yılına kadar düzeylerini koruması ve 2010 yılı sonrasında yavaş yavaş düşürülmesi öngörülmüş, teknoloji altyapısı, enerji, sulama, kentsel altyapı yatırımlarına ve ulaştırma alt sektörleri arasında dengeyi sağlayıcı yatırımlara bölgesel gelişme stratejileri dikkate alınarak öncelik verilmesi fikri benimsenmiştir (Özdemir, 2007).

Bu çerçevede, kamu yatırımlarının 1999-2009 yılları arasındaki sektörel ve mekansal dağılımlarını ve bu dağılımların değişimini inceleyen bu çalışmanın ortaya koyduğu ilk içeriksel sonuç, bu dönem içerisinde altyapı sağlamaya yönelik sektörlerinin, özellikle ulaştırma-haberleşme sektörünün, üretim sektörlerinden daha fazla pay almaya başladığıdır. Üstelik bu pay zaman içerisinde artma eğilimindedir ve bu sonuç, ulus-devletin üretim alanını özel sektöre bıraktığı ve kalkınma planlarının temel amaç ve stratejisine uygun olarak ekonomik ve sosyal altyapı sağlamaya yöneldiğinin bir göstergesidir. Kamunun üretim alanından çekilmesi, yatırım konusundaki tamamlayıcılık ilişkisi doğrultusunda, özel sektörün bu alana giderek artan bir biçimde yatırım yapması ile ilişkilendirilebilmektedir.

Bir diğer içeriksel sonuç, konut, eğitim ve sağlık gibi sektörlerde yapılan kamu yatırımlarının paylarının, inceleme dönemi içinde çok fazla değişmediğidir. Bunun arkasında yatan neden, bu sektörlerin, ulus-devletin rolü ne kadar değişse de, belirli bir düzeyde yatırımı gerektiren ve devlete meşruiyetini veren kamusal hizmet sektörleri olmasıdır.

Kamu yatırımlarının farklı sektörler arasında ulusal stratejilere uygun olarak dağıtılması, mekansal dağılımının kuramsal beklentilere uygun olduğu anlamına gelmemektedir. Genel olarak ekonomik ve sosyal altyapıya yönelik kamu yatırımları görece gelişmiş kentlerde gerçekleştirilmiştir. Az gelişmiş bölgelerdeki kamu yatırımları ise illerin potansiyelleri doğrultusunda gerçekleşmektedir. Kamu yatırımlarını illerin potansiyellerine göre yapma konusunda en iyi örneklerden birisi, tarım sektörüne yapılan yatırımlardır. 1999 yılından 2009 yılına tarım sektöründe gerçekleştirilen kamu yatırımlarının hem artmış, hem de belirli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Bu bölgelerden ilki GAP kapsamındaki iller, ikincisi ise Konya’dır. Bu tarz bir yoğunlaşma, devletin, geçen 10 yıllık dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, ilgili illerde, gelişmenin itici kuvveti olarak tarımı görmesinin bir kanıtı gibidir. Tarım sektöründe yapılan yatırımların GAP bölgesinde yoğunlaşması geçmiş senelerde göç veren bu bölgedeki kırsal kesim kaynaklı göçün yeniden ivmelenmesini engelleyecektir.

Potansiyeller doğrultusunda yapılan kamu yatırımlarına bir diğer iyi örnek, madencilik sektörüne yapılan yatırımlardır. 1999 yılında madencilik sektörüne yapılan kamu yatırımlarının %57,37’sinin Zonguldak ilinde gerçekleşmiş olması, potansiyeller doğrultusunda kamu yatırımı fikrini destekler niteliktedir.

İmalat sektöründe gerçekleştirilen kamu yatırımları azalsa da, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da bu sektöre ilişkin belirgin bir yatırım olmaması, ancak bu sektöre yapılan yatırımların giderek artan oranda İç ve Batı Anadolu’ya odaklanmaya başlaması görgül çalışmanın bir diğer önemli sonucudur. Bu mekansal eğilim, kuramsal beklentiler ile çok örtüşmemektedir. Çünkü, görece gelişmiş olan İç ve Batı Anadolu’da özel sektörün üretime yönelik yatırımlarının olması, kamunun, özel sektörün ilgi göstermediği Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yatırım yapmasının daha doğru bir strateji olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak, aslı ilginç olan nokta, enerjiye yapılan kamu yatırımlarının hem mutlak değer bazında, hem de mekansal birim olarak il bazında azalması, ulaştırma alanının ise, aksine, artmasıdır. Bu durum, kalkınma planlarında yer alan ve bu sektörlerin kamu yatırım düzeylerini 2010 yılına kadar koruması düşüncesi ile örtüşmemektedir. Ulaştırma sektörü halen devlet tarafından sağlanan bir kamu hizmeti olarak devam etmektedir. Diğer yandan enerji sektörüne yönelik kamu yatırımlarındaki düşüş ise, kamu-özel sektör yatırımları arasındaki tamamlayıcılık ilkesi çerçevesinde, bu sektördeki özel yatırım payının arttığına işaret etmektedir.

Eğitim ve sağlık sektörlerinde yapılan kamu yatırımları görece dengeli, bölgesel eşitsizlikleri aşan bir kapsamda eşit dağılmış gibidir. Kamu yatırımlarından aldıkları payların inceleme dönemi içerisinde çok değişmemesi ve tüm inceleme alanına görece eşit dağılması, kalkınma planlarının temel amaç ve stratejisinde de tam olarak uygundur.

Ancak, tüm kamu yatırımlarının mekansal dağılımları bir arada değerlendirildiğinde, kamu yatırımlarının mekansal dağılımında mevcut yerleşmeler örüntüsünün belirgin potansiyellerinin kullanıldığı, ancak kamu yatırımlarının görece gelişmiş olan Batı Anadolu illerinde gerçekleştiriliyor olması, bölgesel gelişmenin mekansal stratejileri konusunda da yapısal bir değişme de işaret etmektedir.

Görece daha az gelişmiş olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde üretim kapasitesi oluşturmaya ve bu bölgeleri geliştirmeye yönelik kamu yatırımları stratejileri izlenmemesi, mevcut bölgesel eşitsizlikleri daha da arttıracak eğilimleri ortaya çıkarmaya neden olabilecektir. Bu durum, devletin bölgesel gelişme konusundaki yeni yaklaşımı hakkında da ipuçları vermektedir. Bu yeni yaklaşım, değişen bölge planlama anlayışında var olan düşünceyi destekler nitelikte ve bölgesel eşitsizlikleri gidermek yerine arttırmakta, gelişmiş bölgeleri, özellikle Ege ve Marmara bölgelerinde yer alan kentleri, daha da geliştirme ve/veya çöktürmeme düşüncesine dayanmaktadır. Bu stratejilerin ekonomik, politik, sosyal ve kültürel olumsuz sonuçları, devletin bölgesel gelişme konusundaki önceliklerini yeniden sorgulaması gerekliliğini oraya çıkarmaktadır. Bu öncelikler, ağırlıklı olarak ekonomik alana yönelik müdahaleleri içermemeli, mekan ile bağlarını güçlendirerek kamu yatırımlarının dağılımı üzerine mekansal stratejiler geliştirmeye olanak sağlamalıdır.

Kaynaklar

- Altunç, Ö. F. ve Şentürk, B., (2010). Türkiye’de Özel Yatırımlar ve Kamu Yatırımları Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Maliye Dergisi*, Sayı: 158, ss. 531-46.
- Atay, F., (2001). Türkiye Kentlerinde Yirmi Yılın Bilançosu. *Praksis*, Sayı: 2, Ürün Matbaası, Ankara, ss. 53-96.
- Bartoli, H., (2000). *Rethinking Development: Putting an End to Poverty*. UNESCO, Economics, Paris.
- Boyer, R., (1996). *The Convergence Hypothesis Revisited: Globalization but still the Century of Nations?*, İçinde: S. Berger ve R. Dore (editörler) *National Diversity and Global Capitalism*, Cornell University Press, Ithaca, London.
- Castells, M., (1997). *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II*. Blackwell Publishing, USA.
- DPT., (2010). *Kamu Sabit Sermaye Yatırım ve Dış Para Deflatörleri (2008 = 1)*. <http://www2.dpt.gov.tr/kamuyat/>
- deflator.html (2010 Ocak’ta ziyaret edildi).
- Ediz Şahin, Y., (1998). Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Kooperatifçilik. *Elektrik Mühendisleri Odası, Dünya’da ve Türkiye’de Kamu Girişimciliğinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, 6-7 Ekim, 1997, Harbiye, İstanbul, ss. 289-98.
- Eraydın, A., (1992). *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Matbaası, Ankara.
- Eraydın, A., (1997). *Değişen Dünyada Bölge Planlamanın Yeniden Tanımlanması: Bir Ekonomik Bütünleşme ve Demokratikleşme Projesi*. *Planlama*, 97/1, Sayı: 15, ss. 1-10.
- Göktürk, A., (1998). *Bölgesel Dengesizlikler ve Kamu Girişimciliği*. *Elektrik Mühendisleri Odası, Dünya’da ve Türkiye’de Kamu Girişimciliğinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, 6-7 Ekim, 1997, Harbiye, İstanbul, ss. 275-88.
- Göktürk, A., (2001). *Bugünden Yarına Planlama ve Bölgesel Gelişme*. İçinde: Cevat Geray’a Armağan. *Mülkiyeliler Birliği Yayınları* No: 25, Ankara, ss. 417-32.
- Habermas, J., (2002). *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti (Siyasal Denemeler)*. Bakış Yayınları, İstanbul.
- Keleş, R., (1997). *Bölge Gerçeği ve Avrupa*. *Planlama*, 97/1, Sayı: 15, ss. 17-21.
- Kepenek, Y., (1998). *Ekonomik Gelişimde Devletin “Yeni” Yeri*. *Elektrik Mühendisleri Odası, Dünya’da ve Türkiye’de Kamu Girişimciliğinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, 6-7 Ekim, 1997, Harbiye, İstanbul, ss. 64-74.
- Kılıçbay, A., (1991). *Türk Ekonomisinin Son 10 Yılı*. Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Köse, S., (2002). *24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programlarının Karşılaştırılması*. *Planlama Dergisi*, DPT’nin Kuruluşunun 42. Yılı Özel Sayısı. <http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyil/koses.pdf> (2009 Kasım’da ziyaret edildi).
- Levent, T., (2009). *1980’lerden 2000’lere Mersin Ekonomik Yapısındaki Değişmeler*. *Mersin Sempozyumu 2008, Bildiriler Kitabı*, Cilt 1, 19-22 Kasım 2008, Mersin, s. 1111-29.
- Ohmae, K., (1995). *The End of The Nation State: The Rise of Regional Economies*. Simon and Schuster Inc., New York.
- Öktem, B., (2005). *Küresel Kent Söyleminin Kentsel Mekanı Dönüştürmedeki Rolü: Büyükdere - Maslak Aksı*. A. Türkün ve H. Kurtuluş (editörler) İstanbul’da Kentsel Ayrışma, Bağlam Yayınları, İstanbul, ss. 25-76.
- Özdemir, Y., (2007). *Türkiye’de Yatırım Harcamalarının Gelişimi ve Kamu Yatırım Politikaları*. *Bütçe Dünyası*, Sayı: 27(3), ss.72-82.
- Özelci, T., (2002). *Institutional Aspects of Regional/Local Economic Development*. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, ODTÜ.
- Shoenberger, E., (1998). *From Fordism to Flexible Accumulation: Technology, Competitive Strategies, and International Locations*. *Environment and Planning D: Society and Space*, Sayı: 6, ss. 252-62.
- Şengül, H. T., (1998). *Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi*. İçinde: E. A. Tonak (ed-

- itör) Küreselleşme, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, ss. 111-58.
- Sudgen, R., (1993). *Industrial Economic Regulation: A Framework and Exploration*. Routledge, London.
- Taban, S. ve Kara, A., (2006). Türkiye’de Kamu Kesimi İç Borçlanmasının Özel Yatırım Harcamaları Üzerindeki Etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Sayı: 1(2), ss. 11-26.
- Tekeli, İ., (1997). Bir Demokrasi Projesi Olarak Yerel (Bölge) Planlama. *Planlama*, 97/1, Sayı: 15, ss. 11-6.
- Tekeli, İ., (2005). Türkiye’de Kent-Bölgeleri Üzerine Düşünmek. 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü, 28. Kolokyum, Değişen - Dönüşen Kent ve Bölge, Cilt 1, 8-10 Kasım, 2004, Ankara, ss. 73-92.
- Tickell, A. ve Peck, J. A., (1992). Accumulation, Regulation and the Geographies of Post-Fordism: Missing Links in Regulationist Research. *Progress in Human Geography*, Sayı: 16(2), ss. 190-218.
- Tobin, J., (1998). Financial Globalization: Can National Currencies Survive?. İçinde: B. Pleskovic ve N. Stern (editörler) *Annual World Bank Conference on Development Economics*, The World Bank, Washington D.C., ss. 63-76.
- Türkün, A. ve Kurtuluş, H., (2005). İstanbul’da Kentsel Ayrışma. *Bağlam Yayınları*, İstanbul.
- Yavuz, N. Ç., (2005). Türkiye’de Kamu Harcamalarının Özel Sektör Yatırım Harcamalarını Dışlama Etkisinin Testi (1980–2003). *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, Sayı: 20(1), ss. 269-84.